

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Алматы қаласының әкімдігі
Алматы облысының әкімдігі
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Акимат города Алматы
Акимат Алматинской области
Казакский государственный женский педагогический университет
Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева

Almaty city department
Department of Almaty region
Kazakh State Women's Teacher Training University
L.N.Gumulev Eurasian National University

Жыр алыбы Ж.Жабаевтың 170 жылдығына арналған

«ЖАМБЫЛ ЖАБАЕВ – ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ АЛЫП ЖЫРШЫСЫ»

атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция

МАТЕРИАЛДАРЫ

(Алматы қ., 25 ақпан 2016 ж.)

АЛМАТЫ, 2016

ӘОЖ 821. 512. 122. 0 (063)
КБЖ 83. 3 (5Қаз)
Ж 25

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

Бас редакторлар

Д.Ж.Нөкетаева – Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің ректоры
Е.Б.Сыдықов – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры

Жауапты редакторлар

Б.А.Әлиев – Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің бірінші проректоры
Д.Қамзабекұлы – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің проректоры
А.О.Тымболова – Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті Қазақ филологиясы және әлем тілдері факультетінің деканы

Редколлегия мүшелері

С.Б.Ержанова – ф.ғ.д., профессор
К.С.Әбдіқалық – ф.ғ.к., профессор м.а.
П.Қ.Юсуп – п.ғ.м., аға оқытушы
Б.С.Сарбасов – ф.ғ.к., қауым.проф.м.а.

Ж 25 «**Жамбыл Жабаев – Ұлы Даланың алып жыршысы**» - Жыр алыбы Ж.Жабаевтың 170 жылдығына арналған. «**Жамбыл Жабаев – народный поэт Великой Степи**» посвящена к 170 - летию великого поэта Ж.Жабаева. «**Zhambyl Zhabaev – National Poet of Great Steppе**» devoted to Great poet Zhambyl Zhabaev's 170th anniversary» – атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдар жинағы: – Алматы: «Қыздар университеті» баспасы, - 2016. – 428 б. – қазақша, орысша, ағылшынша.

ISBN 978-601-224-731-2

Жыр алыбы Ж.Жабаевтың 170 жылдығына арналған «**Жамбыл Жабаев – Ұлы Даланың алып жыршысы**» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның жинағына енген мақалаларда «ХІ ғасырдың Гомері» атанған жыршы, жырау, ақынның өмірі мен шығармашылығы әдебиеттану, тілі білімі және әдістемелік қырынан жан-жақты қарастырылады.

ӘОЖ 821. 512. 122. 0 (063)
КБЖ 83. 3 (5Қаз)

ISBN 978-601-224-731-2

© «Қыздар университеті» баспасы, 2016 ж.

Ақындар айтыстарының осындай авторлық шығармашылықпен дамыған үлгілерінің пайда болуы – қазақ әдебиеті тарихындағы елеулі ерекшеліктердің бірі. Бұл орайда, ақындар айтыстарының осындай жанрлық ерекшеліктерінің пайда болуына, қалыптасуына байланысты айтыс ағартушы ғалым Ахмет Байтұрсынұвтың пікірін назарда ұстаймыз:

Алдындағы көрсетілетін істерге алаң айнасы деп ат қоюда мәніс бар: ондағы көретініміз өзі емес, тек түрі: сәулесі айнаға түскен сияқты, алаңға өмірдің өзі түспей, сәулесі ғана түседі. Алаң айнасына түсіріп көрсететін көбінесе өмір жүзінде, адам арасында болатын ұрыс-керіс, тартыс, алыс-жұлыс, қуаныш-қайғы сияқты түрлі халдер болған себепті, сөз өнерінің бұл түрі өзі тілінде тек «айтыс» мағынасында емес, «айтыс-тартыс, арпалыс» мағынада ұғылады. Біздің ойымызша Еуропа әдебиетінен үлгі алмай, әдебиетін өз бетімен жетілдіргенде, қазақтың айтыс өлеңдері бізге түсе-түсе барып, алаң айнасына айналып, айтыс-тартыс түрге түсетіні даусыз еді. Үлгіні өзге елден алғандықтан, алаң әдебиеті бізде төтеннен шығып қалды» [3, 408-409 бб.]. Бұл пікір бізге біз сөз арқауындағы ақындық поэзиядағы айтысу өлеңдерінің, оның ішінде мысал-айтыстарының театрдағы сахналық, драматургиялық шығармалармен тектес екендігін көреміз.

Ақындардың, басқа адамдардың, төрт түліктің және т.б. нәрселердің аттарынан сайысуы, айналада да, сахналық қойылымдарға лайықты екендігі де анық. Сондықтан, дәстүрлі ақындық поэзиядағы көркемдік ойлау тағылымын танытатын мысал-айтыстардың поэтикалық ерекшеліктерін айтыс арқылы ұлттық сөз өнері шығармаларының да әлемдік классикалық әдебиет дамуы мен өрлеуіне үндесетін, ұштасатын болмысын айқындай түсеміз. [4, 108-110 бб.].

Яғни, ақындар айтысындағы көркемдік ойлау – қазақ әдебиеті тарихындағы дәстүрлі шығармаларға тән халықтық-эстетикалық дүниетанымның көрсеткіші. Психология ғылымының дамуы арқылы дәлелденген көркемдік ойлаудағы философиялық, әлеуметтанушылық, т.б. аспектілер қазақтың жаңа әлемдегі күрделі тағдырлы жолындағы әдебиет мұраларын жаңаша танытуға бағдар береді.

Айтыстар – дәстүрлі авторлық ақындық поэзиядағы халықтық дүниетаным терендіктері мен өмірлік, ұлттық жан ділі сипатын ғасырлар бойы сақтап келген рухани құндылық. Ауызша және жазба үлгілерінің қатарласа дамуы желісін сақтай отырып, ақындық поэзиядағы айтыс өлеңдері мен поэзиясының ұлттық сипатын да сақтаушы қызметін атқаруда. Бұл – қазақ сөз өнерінің мәңгі мұрасының өнегесі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- Машур-Жүсіп Қ.П. Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік. – Павлодар: «ЭКО» ГӨФ, 2001. – 442 б.
- Қарихамедұлы М. Айтыс өлеңдерінің арғы тегі мен дамуы. – Алматы: Мұраттас, 2001. – 293 б.
- Қарихамедұлы С. Шығармалары: Толғаулар, сын-сықақ өлеңдер, айтыстар. – Алматы: Жазушы, 1990. – 44 б.
- Қасымбекқызы Сара. Тордағы тоты: Өлеңдер мен айтыстар. – Алматы: Жазушы, 1980. – 120 б.
- Айтыс. Екінші том. – Алматы: Жазушы, 1965. – 664 б.

Резюме

В статье толкован этно-культурное познание в айттысах.

Summary

The paper interpreted ethno-cultural knowledge in aityts.

ЖАМБЫЛ ЖЫРЛАҒАН ШЫҒЫСТЫҚ ДАСТАН

Ж.С. Рақыш, ф.ғ.к.

(Алматы қ., М.О.Әуезов атын.

Әдебиет және өнер институты)

Халқымыздың Гомері атанған, жыр сүлейі Сүйінбайдан бата алған, айтыс шебері, эпик ақын Жамбыл Жабайұлының (1846-1945) ақындық, жыршылық дәстүрімізде алатын орны ерекше. Оның шығармалары туралы, айтыстары, жыр-дастандары жөнінде көп айтылған, зерттелген. Жамбыл бабаның «Сұраншы», «Мұңлық-Зарлық», «Қыз Жібек», «Ерназар», «Бекет», «Манас», «Ертөстік»,

«Шора», «Көрұғлы» жырларын, «Готының тоқсан тарауы», «Мың бір түн» тарауларын Фирдаусидің «Шаһнама» үзінділерін айтқаны туралы деректер бар.

Жыр алыбы Жамбыл жырлаған «Бақ, дәулет, ақыл» дастаны алғаш рет 1982 жылғы С.Садырбаев пен К.Сейдеханов құрастырған «Жамбыл Жабаевтың екі томдық шығармалар жинағының 1-томында жарияланды. Профессор Сағынғали Садырбаев томға енген шығармалар жазған түсініктемесінде түпнұсқасы ақын музейінің қолжазба қорынан алынған дастанды Жетісу жыр мектебінің өкілдері орындағанын атап көрсетеді: «Жамбыл және Жамбыл бастаған Жетісу ақындары Кенен, Үмбетәлі, Бармақ, Шүкітай, Әбдіғали, Өмірзақ секілді жүйрік ақындар да осы тақырыпта жарыса жырлаған тұстары болған» [1,331]. Бұл дастан ақынның кейінгі жинақтарына да енген. Жамбыл прозалық фольклор үлгілерінде айтылып келген ғибратты оқиғаны өлеңмен жеткізген.

Ертеде ақыл, дәулет пен бақ әрқайсысы өзінің артықшылығын дәлелдеуге серт байласады. Байдың егінін күзететін Мекей деген жігітке бақ-дәулет қонады. Ол егін басынан тауып алған гауһар тастың кенін көрсетіп, Мысырдағы Хакім байбатшаға бала болады. Хакім баласын үйлендірмек болады, ал Мекей тек патшаның қызын алғысы келеді. Хакім патшаның қызына құла түседі. Ханшайым әкесіне күйеудің оспадар қылығын айтып шағынады. Патша жасауыл жіберіп Мекейді дар басына келтіреді.

Кеудесіне ақыл қонған Мекей өз әрекетінің дұрыстығына үш түрлі дәлел келтіреді. «Ардагер тиген» аузынан қан шықсын деп тепкен себебі, ханшайымның туыла сала ит емшегін аузына алған бәйбіше де сондай ырым жасалғанын мойындайды. Екінші, жалғыз қызының қалың малына жүз патша гауһар алған патшаның дүниеге қызығып шарифат заңына жатпайтын іске барғанын айыптайды. Үшінші, ханша екеуінің некесі қиылмағанын алға тартады. Мекей сөзінің дұрыстығын шапшаң келтірмейді. Парасатты Мекейге патша тәж бен тақты, Хакім мал-мүлкін тастап, екеуі қажылыққа аттанады.

«Бақ, дәулет, ақыл» дастанының бір нұсқасы Жетісу жыршылық мектебінің өкілі, ақын Ертай Құлсариев (1886-1958) жырлауында жеткен. Ол шығыс желісіндегі дастандарды көп жырлаған халқымыздың рухани мұрасын халық арасынан жинап, Ғылым академиясы Орталық ғылым кітапхананың Сирек қолжазбалар қорына тапсырып отырған. Е.Құлсариев жеткізген «Мекей» дастаны М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорында сақтаулы, оны Алматы қаласының тұрғыны Ғали Кизбаев тапсырған [2, 33-57].

Қолжазбадағы сөздердің жазылу ыңғайына қарағанда, араб әрпіндегі қолжазбадан қазіргі әріпке кейін көшірілгені байқалады. Мәтінді жазып алған адам немесе көшіруші тарапынан шығарма атауы кейін қойылған, ал үшінші жолдағы «Ақыл менен бақ, дәулет» сөздерінің астына сызылған. Ақ қағазға көк сиямен бір қатарда жазылған қолжазбалық мәтін Е.Құлсариев еңбектерінің «Жыр-керуен» атты жинағында алғаш рет 2004 жылы жарық көрген [3, 173-180]. Жинақты құрастырған Т.Әлібек.

Қоғамдағы жағдайлардың ықпалынан Жамбыл жыраудың репертуарындағы көптеген жыр дастандар көпшілік назарынан қалыс қалған тұстар да болды. Осы орайда ақын-жыршылардың профессор Е.Ысмайыловқа бұрын жаттап айтып жүрген «Мың бір түн» әңгімелерін, кейінгі дастандарды кеңес кезеңінде «өзіне де, азаматтарға да ұнамағандықтан» (Есенсары Құнанбаевтың 1946 жылы айтуы бойынша) мүлде орындамайтын болғанын жеткізгенін еске түсіруге болады [4, 93]. Саяси-идеологиялық қысымның әсері төңкерісшіл әдебиеттен басқаны осылайша ысырып тастаған, әсіресе ауыз әдебиетіндегі шығыстық жыр-дастандар кезінде немқұрайлықпен жазылып алынбаған.

Жетісу жыршылық мектебін зерттеген А.Бұлдыбай Жамбылдың жыр-дастандары уақыттың қағазға түспегені турасында өкініш білдіріп: «Егер аталған шығармалардың барлығы кезінде жазылып алынса, оны басқа ақын, жыршылар жырлаған дастандармен салыстыруға, оларды Жамбылға тән нұсқаны ажыратуға болар еді» деген болатын [5, 135].

Жамбылдың жыршылық мектебінен тараған аталған дастанның сюжеті мен композициясына образдар жүйесі мен тіл қолданыстары көп өзгеріске түспеген. Дегенмен Құлсариев пен Жамбыл нұсқасын мәтіндік салғастыру барысында біршама айырма бар екеніне көзіміз жетеді.

Жыр кіріспесі қолына домбыра алып, ауызша орындалған Жамбыл нұсқасында былай басталады: «Қолыма еріккен соң домбыра алдым, Өлең қып хикаяны айтып салдым». Ал Ертай Құлсариев нұсқасында жазба әдебиеттің әсері аңғарылады: «Қолыма нұсқа үшін қалам алдым, Өлең қып бір қысаны жаза салдым».

Жамбыл нұсқасында «бір ақымақ, нақұрыс, өзі жынды» деген Мекейге айтылған сипаттама Құлсариев нұсқасында «жөнсу» деген сөзбен алмасқан. «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» жергілікті жер ерекшелігін білдіретін «жөнсу» сөзіне «қарапайым, жұпыны» деген анықтама берілген [6, 515]. Яғни бас кейіпкер Жамбыл нұсқасында жынды болса, келесіде қарапайым адам ретінде суреттелген. Құлсариев нұсқасында диалогтардың алдында «Кәкім айтады», «Мекей айтады» деген кейіпкер сөздері берілген.

Дастанның екі нұсқасында сандық көрсеткіштерде: Той қылды, қуанғаннан *үш қой* сойып– Сол күні қуанғаннан *көп қой* сойып; *Үш күрең* арғымақпен сырылдатып – *Төрт қара* арғымақпен сырылдатып; Жегулі *үш нар* қара атыменен – Келтірді *төрт нар* қара атыменен; Осындай қызықпенен *үш күн* өтті –*Бірталай* осыменен *күндер* өтті; *Үш ауыз* айтатын *арыз бар деп*– Айтатын *сізге, тақсыр, арызым деп*; *Дер уақыт осы күнде* келген *жасым* – *Дер кезім отыз бірге келген жасым*;

сапалық көрсеткіштерде: Әдемі тігулі тұр *алтын* шатыр– Әдемі тігулі тұр *қызыл* шатыр, Келдік қой екеуміз де *орта* жасқа – Келдік қой екеуміз де *мұнша* жасқа, Қазынаға *ақша* салған үлкен көпес, Тұратын *әр ай сайын* алтын беріп – *Мысырда* *первой* келді үлкен көпес Тұратын қазынаға алтын беріп;

кеңістіктің уақыт арқылы белгіленуінде: **Байбатша** *үш күн* жүрді жүгіменен– Бұл Кәкім *бес күн* жүрді бұл күйімен;

мағыналық өзгерістерде: *Зияфат, гизат*, құрмет біткеннен соң, Патша айтты: «Қолқанды *ал*, кетпе жайға» – *Тамаша, сый*, құрмет біткеннен соң, Патша айтты: «*Бұйымтайал, қайтпа*жайға»; Балаңның ақылы *толық* болса сөйлес – Балаңның ақылы *камал* болса сөйлес; Баламды *басқа жанға* бермес едім – Баламды *бұл шаһарға* бермес едім; *Ағалар*, мен айтайын кепті дейді ағалар – *Жарандар*, мен айтайын кепті дейді;

мезгілдік көрсеткіштерде айырма бар: Мекей айтты: *Бағана* алып едім– Мекей айтты: *Таңертең* алып едім.

Жамбыл нұсқасында кейіпкер есімдері шығыс сюжетінің ықпалымен *Хакім, Баушар* болса, Ертай Құлсариев нұсқасында *Кәкім, патшазат* болып қазақылана түскен. Жоғарыдағы мысалдардан дастанның Ертай Құлсариев нұсқасы Жамбыл нұсқасынан өрбігені байқалады.

Жамбыл нұсқасының көлемі 429 жол болса, Ертай Құлсариев нұсқасының көлемі – 392 жол. Дастан мазмұнына Жамбыл нұсқасында ғана кездесетін сегіз шумақ пен Ертай Құлсариев нұсқасындағы жиырма шумақ, бес өлең жолы шырай берер еді. Жамбыл жырлауындағы дастанның көлемі де, көркемдік сипаты да қазіргі қолда бар нұсқадан әлдеқайда жоғары болған шығар деп шамалаймыз.

Діни ұғымдарға байланысты сөздер басқасөздер мен сөз тіркестері мен ауыстырылып, әлдеқайдағы мағыналық ұғым-түсініке дәуір өзгеріске ұшыраған:

Жамбыл нұсқасында	Ертай Құлсариев нұсқасында:
<i>Ішінде Хакім атты керуен басы».</i>	<i>Алланың добы деген адам басы»</i>
Мекекен «тас жетпейді» деп, қылмас уайым, Садақа бұл балаға берейін деп	Мекейді ақымақ қылған <i>бір Құдай</i> да. Садақа <i>Құдай үшін</i> берейін деп
Адамға өтірік айту жарамайды	Аузына ал балам десең <i>бір Құдайды</i>
Хакімнің басқа адамнан артық затын	Кәкімнің артық қылған <i>Құдай затын</i>
Қуанды екі қатын <i>тамаша-айлап</i> ,	Қуанды әйелдері « <i>а, Құдайлап</i> ,
Сол қыздан туған екен осы бала, Қаңғырған кезіп, іздеп <i>айдалада</i> .	Туыпты сол әйелден осы бала, <i>Ісіне Құдіреттің бар ма шара</i> .
Қолынан перілердің қашып шығып, Дәм айдап <i>кез келтірді осы арада</i> .	Қайғымен бұл дүниеден өтпек едім, Бұл күнде <i>душар қылды. Хақ тағала</i> .
<i>Заңына</i> шарифаттың жатпайтын іс,	<i>Пайғамбар</i> шарифатын тұтқан болсаң, Білмейтін Хақ әмірін надандарша,
<i>Қайсы бір</i> надандарша түк білмейтін, <i>Күні-түні перзент</i> сұрап үміт еттім	<i>Құдайдан</i> бала сұрап үміт еттім

«Барам деп Байтоллаға ой ойланды» деген өлең жолы Жамбыл нұсқасында кездеспейді. Мұндағы «Байтулла» араб сөзі, мағынасы – Алланың үйі (Меккедегі қасиетті Қағбаның атауы).

Жамбыл нұсқасында діни ұғымдардың өзгеріске түсуіне дастанды жеткізушілердің үлесі болуы мүмкін. Жамбылды кеңес заманының ғана жыршысы ретінде көрсетуге тырысушылықтың астарына ақиқаттың түйіні жасырынғандай. Қолжазбаның жиналып алуы, қалай, қашан, кімнің жазылғаны, жыршыдан тікелей жазылды ма, Жамбыл жырлаған деген дастанның қолжазбасының көшірілді ме, мұның бәрі, сайып келгенде жазып алу кезіндегі әрбір деректің дерекнамалық салмағы бағалы. Қазақ қолжазбатану ғылымының тарихында қолжазбаның жазылып алу жағдаяты жеткізіліп жазылмағаны өкінішті.

Жамбыл жырлаған дастан сюжеті ертеде халық арасына кең тараған, бірнеше ертегіге арқау болған. Осы тақырыптас екі ертегінің мәтіні «Ғылым ордасы» Ғылыми кітапхананың Сирез қолжазбалар қорында сақталған. «Ақыл, бақ, дәулет үшеуінің таласы» деген ертегі 1934 жылы арқау әрпімен жазылған [7]. Қолжазбадағы «қайыр» сөзі сызылып, оның орнына «дәулет» деген сөз баспен түсті сиямен қағазға кейін түскен. Ертегі тақырыбының астынан «Төлебайсының баласы Қанбай ертегілері» деген жазба орын алған, сосын жинаушы Мағзұм Ахметұлы екені анық көрсетілген.

«Ақыл, ғылым, бақ, дәулет» ертегісінде төртеуі артықтыққа таласып «мен артық» деген таласып, артықшылығымызды білдір деп Алла Тағалаға жылағаннан кейін бұларға *ғайыптан хабар* болған екен: бір қарапайым кем адамға қонып, әрқайсысы соған жүгінуі керек болады [8].

Екі ертегіні де жеткізуші Мағзұм Ахметов (1887-1960) шежіреші, ескілікті әңгімелерді жеткізген, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы айтып еді деген әңгімелерді жеткізген. 20-жылдары Қызылжар өңірі Қызылтау болыстық атқару комитетінің төраға орынбасары болған, сол кезде Қаныш Сәтбаев сот қызметін атқарған. Кейін Қаныш Имантайұлы ҚСРО ҒА Қазақстандағы бөлімшесінің басшылыққа келген уақыттан, 1934 жылдан бастап фольклорлық экспедициялар ұйымдастырылғаны белгілі. Сол кезде М.Ахметов институтқа кіреді. Мағзұм қария жинаған фольклорлық мұралар Ғылым академиясы кітапханасының қолжазбалар қорына өткізілген шешендік сөздер жинақтарында жарияланған.

Үшінші «Байлық, бақыт, ақыл» деп аталатын ертегіде аты аталған үшеуі адам баласына тигізген пайдасы жөнінде таласып қалады. *Данышпан* «ақылдың еңбек деген сүйеніші бар, ақылды болып еңбек ете білген адам баласы байлыққа да, бақытқа да кенелетінін» айтады. [9]

Төртінші ертегіде ақыл, ғылым, бақыт үшеуі бір-бірінен артықшылығын салыстырып таласыпты, *саратшылар* ақылға адам, ғылымға ат, бақытқа қамшы болып, үшеуіне бірігуге кеңес береді [10].

Бесінші «Қыдыр, бақ және ақыл» атты ертегіде: Бұрынғы заманда қыдыр, бақ, ақыл үшеуі кездесіп қалып, «қайсымыз күшті» деп таласып қалады. Жер жыртып жүрген бейшара, жындар адамды көреді де, әрқайсысы күшін көрсетпек болады. Сол жындыға Қыдырдың назары түсіп байлыққа кенеледі. Баққонып, қаланы жаудан азат етеді, хан жігітке қызын береді. Жігітті ақыл ажалдан арашалап қалады [11, 308-310].

Ертегінің сюжеті Жамбыл жырлаған дастанның оқиғасын қайталайды. Бұл ертегіде сатиралық ертегінің элементтері молынан ұшырайды: Жындының мінген аты жауға қарай шабады, қорыққаннан жол шетіндегі үлкен терекке жабыса бергенде түбімен қопарылып, терек жындының қолында кетеді. Жау мұны көріп қаша жөнеледі. Сатиралық ертегілерде ақымақтың ақылдымен қорқақтың батырға кездейсоқ айналуы жиі орын алады. Жігіттің хан алдында айтқан сөзінің өзгешелік бар: «қызыңыз сіздің даңқыңызбен өскен соң, арам еті кетсін деп жүрдім, екінші тілмен сындырғаным: ханым шомылмай, бойын таза тұтпай жүріп емізген екен, ол сол уақытта шыққан терек екен, – дейді.

Қарастырылған бес ертегінің үшеуінде «мен артық» деп таласушыларға Аллаға жылаған соң *ғайыптан хабар* болады, енді бірінде *Данышпан*, келесісінде *саратшылар* кеңес береді. Оқиғаның бөліктерінің орналасуы, өзгеруі, нәліктен өзгеріске түскені, қайсысы бұрынырақ пайда болғаны мұның бәрін тереңірек зерттеу қажет болады.

Осы жерде Жамбыл жырлаған дастандағы жаңа туған баланы итке емізу салтына қатысты ертегі кем тоқталуды жөн көрдік. Жеті қазынаньың бірі деп қастерлеген халқымыздың танымы өзгере келе жатқан баланы итке емізуді әбес көргені дастан сюжетінен танылады. Түркі халықтарының отбасылық салт-ғұрпында бала тұрақтамай шетіней бергенде жаңа туған нәрестені алдымен итке емізетін ырым болған. Мұны башқұрт аңызының мысалынан көруге болады. Башқұрт елінде Этимген ауыл атауының пайда болуы туралы топонимдік аңызда ит сүтін еміп, тірі қалған сәбиден өрбіген ұрпақ бір ауылға айналады [12,77]. Сонымен қатар ғалым С.М.Абрамзон жазып алған теелес тайпасының мөркүт руының шығу тегін итпен байланыстыратын генеологиялық аңыз бойынша Мадамин

рлары қайтыс бола берген соң келесі балаға итке емізу ғұрпын жасап, оны Итемген деп атайды [13, 287].

Ал қазақ халқының дүниетанымдық пайымдауында баласы тұрмай жүрген адам жана туған сәбіне кигізетін ит көйлегін алдымен иттің басына кигізіп алатын ырым бар [14, 287]. Сондай-ақ баланың ит ауруын арбау ғұрпында «мұрнын қанатып, тісін қағып» аластау ұғымының айтылуы тегін емес: «Иттің аты елеуіт, Елеуіттен телеуіт. Бері бақпа, ары бақ, Арба толы телеуіт. Мұрнын қанатып, тісін қақ. Куф... Шық!» [15, 148]. Ауруды аластау ғұрпы дастан оқиғасына кіріккен, жігіттің өрескел болып көрінетін қылығы ғұрыптық фольклор мысалында түсінікті болып отыр. Ит емген баланың мұрнын қанатып, тісін қағу арқылы арамдықтан арылу түсінігі жатыр. Ал ертегілік нұсқада ханым тазалық сақтамай емізгенде шыққан тісті түсіру мотивтің түбегейлі өзгеріске түскенін көрсетеді.

Ертегілерге арналған кітаптың соңында берілген түсініктерде «Бұл ертекті жинап бастырған А. Диваев («Этнографические обозрения», 1903, №1). Осы жинақтағы варианты Тіл және әдебиет институтының фондысынан алынды. № 127 папка» деп көрсетілген [11, 437]. Қазақ фольклорының жинашыры, халқымыздың ауызша мұрасын жинап, жариялауда өлшеусіз зор еңбек сіңірген Әбубәкір Диваев Оңтүстік өңірдегі Майкөт ақыннан көптеген материалдар жинаған, оның қазақтың мыңжылдық тарихын өзінше жырлаған алып жыршы екенін айтқаны белгілі. Майкөт өз кезегінде Жамбылға жыршылық өнерімен айрықша әсер еткенін білеміз. Сыр бойы, Жетісу, Сарыарқаға аты шыққан атақты айтыскер, жыршы, ақын Майкөт Сандыбайұлының (1824-1902) Жетісуға келуін мәдени-тарихи оқиғалардың бірі ретінде бағалауға болады [16, 203]. 1891 жылдың жазында Жетісуға келген Майкөт еліне келесі жылы күзде қайтады. Жамбыл Әулиеатаға әдейі іздеп барып, Майкөттен «Көрұғлы» дастанын үйренген. Жамбылдың шығыстық сюжетке құрылған дастанының негізі «Қаздай қалқып ерінбей, Өлең тердім жасымнан, Майкөт ақын, Құлмамбет, Орын берді қасынан. Майлықожа, Құлыншақ Пірім еді бас ұрған» деп өзі үлгі тұтқан Майкөт пен Майлықожадан келуі ықтимал.

Қорыта келгенде Жамбылдың «Бақ, дәулет, ақыл» дастаны Е. Құлсариевтің нұсқасымен салғастырылып, фольклорлық-текстологиялық тұрғыда талданды, ертегілік нұсқаларымен ортақ сюжеттер талданды, сонымен қатар қолжазбалық мәтіннің басылымдық ерекшелігі, жырдың оқиғалық қаңқасын құрайтын сюжеттер мен мотивтерді терең зерттеу қажеттігі айқындалды. Дастанды Жетісу жыр мектебінде дамыта жырлаған жыршылардың туындыларымен салыстыра қарастыру, назирашылық па, бір тақырыпты жарыса жырлау ма, ұстаздан шәкірттің үйренуі ме, жыршылық дәстүрде орындалған ба, әлде қолжазбалық нұсқадан көшірілген бе деген мәселелер ақын музейінде сақтаулы қолжазбамен танысу барысында жалғасын табатын болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жамбыл Жабаев. Екі томдық шығармалар жинағы. 1-том. Революцияға дейінгі шығармалары / Құрастырған С. Садырбаев, К. Сейдеханов. – Алматы: Жазушы, 1982. – 336 б.
2. М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты Қолжазба қоры, 126-бума.
3. Құлсариев Е. Жыр-керуен. – Алматы: Ана тілі, 2004. – 173-188.
4. Ысмайылов Е. Ақындар. Жамбыл Жабаев және халық ақындарының творчествосы туралы. – Алматы: Қазмемкөркемәд, 1956. – 340 б.
5. Бұлдыбай А. Жетісу жыраулық, жыршылық, ақындық дәстүрі. – Алматы: Абай ат. Қаз ҰПУ, 2014. – 256 б.
6. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 6-том / Құраст.: Ж. Қоңыратбаева, Ғ. Қалиев, Қ. Есенова және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.
7. Ғылым ордасы, Ғылыми кітапхана қолжазбалар қоры, 54-бума.
8. Ғылым ордасы, Ғылыми кітапхана қолжазбалар қоры, 298-бума.
9. Байлық, бақыт, ақыл // Ана тілі. – 2014. – 17 сәуір.
10. Ақыл, ғылым, бақыт // <http://aldiyar.kz>.
11. Қазақ ертегілері. 1-том. – Алматы: Қазмемкөркем әдебиет баспасы, 1957. – 444 б.
12. Илимбетова А. Культ животных у башкир. Диссертация на соискание ученой степени к. и. н. – Уфа, 2009. – 306 с.
13. Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Л.: Наука, 1971. – 404 с.
14. Бабалар сөзі: Жүз томдық. 94-том. Түс жору және ырымдар. – Астана: Фолиант, 2013. – 432 б.
15. Бабалар сөзі: Жүз томдық. 93-том. Магиялық фольклор. – Астана: Фолиант, 2013. – 432 б.

16. Қалижанов У. Жамбыл. – Алматы:Әдебиет әлемі, 2013. – 392 б.

Резюме

В статье рассматривается малоизученное произведение Жамбула Жабаяева на восточную тему, дастанный эпос анализируется в фольклорно-текстологическом аспекте.

Summary

The article considers The article discusses Zhambyl Zhabayev's insufficiently studied work on the eastern theme and the dastan epic is analyzed in folklore and textual aspects.